

Adolescenti i rizična ponašanja: odraz iracionalnosti ili racionalnosti¹

Marina Videnović²

Institut za psihologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Aleksandar Baucal

Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

U adolescentskom uzrastu dolazi do porasta u učestalosti rizičnih ponašanja. Istovremeno, kad je reč o kognitivnom funkcionisanju, u ovom razvojnom periodu prisutan je kvalitativni skok u odnosu na raniji period. Pokušaćemo da objasnimo paradoks da s jedne strane imamo zreliji nivo kognitivnog funkcionisanja, a s druge, uslovno rečeno, nezrelije ponašanje. Osnovni cilj ovog rada jeste da promene u kognitivnom funkcionisanju povežemo s nalazima koji se odnose na rizična ponašanja. Taj cilj nije uobičajen jer preovlađuju studije u kojima se analizira, pre svega, veza između nekognitivnih faktora i rizičnih ponašanja. Suprotno tome, teza koju zastupamo u ovom radu jeste da u okviru teorija kognitivnog razvoja postoje mesta koja mogu da posluže za objašnjenje povećane učestalosti rizičnih ponašanja. Da bismo ostavili ovako postavljen cilj bilo je potrebno da prethodno definišemo koja to ponašanja smatramo rizičnim. Ponuđene su smernice koje mogu da posluže kao orijentir za snalaženje u velikoj raznolikosti definicija. Prostor je posvećen tretmanu koja su rizična ponašanja imala u razmatranjima specifičnih karakteristika adolescencije. U ključnom delu rada koristili smo postavke teorija Pijažea, Vigotskog i kognitivno--informativističkog pristupa, kako bismo objasnili porast rizičnih ponašanja u periodu adolescencije. Čitaoci će biti upoznati sa postojećim pokušajima približavanja ovih oblasti. Pored toga, označeni su i konstrukti u okviru teorija kognitivnog razvoja koji mogu imati ulogu eksplanatornih mehanizama nastanka rizičnih ponašanja, a koji u dosadašnjoj literaturi nisu korišćeni u tu svrhu.

Ključne reči: rizična ponašanja, adolescenti, kognitivni razvoj

Određenje pojma rizično ponašanje

Možemo biti zadovoljni obimnom literaturom koja je posvećena razumevanju rizičnog ponašanja u adolescenciji (Gullone et al., 2000). Baš zbog tako

1 Rad je rezultat na projektu Ministarstva nauke br. 179018.

2 mvidenov@f.bg.ac.rs

velikog broja radova očekivali bismo da lako dođemo do rasprava u vezi sa definisanjem pojma rizična ponašanja. Međutim, to najčešće nedostaje. Umesto toga, često su samo nabrojani različiti oblici rizičnih ponašanja ili se istraživači opredeljuju da u fokus stave samo jedno od njih. Uglavnom ostajemo uskraćeni za odgovor na pitanje šta je to što različita ponašanja čini rizičnim (Moore et al, 1997).

Ni u ovom radu nećemo tragati za najboljom, najpreciznijom, savršenom definicijom, niti ćemo zaroniti suviše duboko u sve probleme vezane za taj posao. Međutim, terminološkom određenju pojma potrebno je posvetiti određeni prostor, između ostalog i zato što se nekada kontradiktorna objašnjenja i podaci mogu objasniti razlikama koje postoje u određenjima rizičnih ponašanja.

Ovo razmatranje počecemo navođenjem različitih oblika ponašanja koja se u literaturi smatraju prototipima rizičnih. Najčešće navođeni oblici su: zloupotreba alkohola, korišćenje narkotika, pušenje, seksualni odnosi bez zaštite, vožnja u pijanom stanju (Boyer, 2006). Nekada se govori i o ponašanjima kao što su krađa, prodaja narkotika, napad, vandalizam (Soffronot et al., 2005), a nekada čak i o poremećaju u ishrani (Bonino et al., 2005). Kao što vidimo, spisak je veoma dugačak i šarolik. Pokušajmo da ga obuhvatimo jednim terminom.

Često posle definicija odmah sledi da su to *ponašanja za koja se vezuje verovatnoća* (Boyer, 2006), *potencijal* (Arnett, 1992), *mogućnost* (Soffronot et al, 2004) negativnog ishoda ili *ishodi koji su nejasni* (Moore et al, 1997). U zavisnosti od fokusa istraživača nailazimo na različita implicitna određenja veličine te verovatnoće, potencijala, mogućnosti. Naime, za svako ponašanje može da se veže neka verovatnoća negativnog ishoda, zbog čega bi se ono moglo posmatrati kao rizično. Tako bi na jednom kraju te dimenzije bila ona ponašanja kod kojih je verovatnoća da se jave loše posledice izrazio velika – takva su neka gruba, loše izvedena, ozbiljna kršenja zakona ili ponašanja kojima se, skoro sigurno, ugrožava sopstveni život. Pošto ovakva ponašanja, uslovno rečeno, dublje zalaze u patologiju, postoje drugi termini koji su možda adekvatniji (npr. kriminogeno, suicidalno ponašanje). Na drugom kraju dimenzije, nalaze se ona ponašanja kod kojih je ta verovatnoća niska (paljenje jedne cigare, uzimanje jednog alkoholnog pića). Očigledno je da verovatnoća raste ukoliko se isti oblik ponašanja ponavlja. Postoje ponašanja kod kojih verovatnoća neželjenog ishoda postaje značajna tek onda kada se ne govori o pojedinačnom incidentu, već o formiranoj navici (npr. znatno je opasnije biti pušač, nego upaliti jednu cigaru).

Čini nam se opravdano da se u ovom radu zadržimo pre svega na onim ponašanjima koja nose neku značajnu verovatnoću neželjenog ishoda, ali ona nije toliko velika da bismo govorili o nužno lošem ishodu. Na ovaj način su granice pojma rizičnog ponašanja u odnosu na slične pojmove jasnije.

U ovom trenutku potrebno je napraviti jednu finiju razliku između rizičnog i nerizičnog ponašanja. Opravdano je postaviti pitanje o tome ko sve određuje granicu koja deli rizično od nerizičnog. Naime, neka ponašanja mogu biti rizična jer postoje statistički podaci koji o tome govore. Druga mogu biti ocenjena kao rizična jer osoba ima subjektivan osećaj da radi nešto opasno, iako je statistika možda „ne podržava“. Zakerman (Zuckerman, 2007) ističe da postoje velike individualne razlike u količini uzbuđenja zbog preuzetog rizika. Uvedimo još jednu komplikaciju: i osoba koja ih manifestuje i većina iz njene okoline neka ponašanja doživljavaju kao rizična, a da zapravo velikog rizika nema. Takvi bi bili sve moderniji načini zabavljanja i neke vrste sportova u kojima dolazi do pojačanog lučenja adrenalina, mada su uverenja instruktora da se nikada nikome nije ništa desilo i da je dato ponašanje manje opasno od vožnje kolima. Međutim, kod ovih oblika ponašanja adrenalin skače kako osobi koja se odlučila za ovu vrstu zabave, tako i onom koji posmatra. Uverenja instruktora ne menjaju bitno stvar, jer se u datom sociokulturnom kontekstu takvo ponašanje ocenjuje kao rizično. Većina istraživača u svojim radovima uzimala je u obzir granice koje „postavlja“ statistika i/ili sociokulturno okruženje, tj. ono što na prvi pogled izgleda kao rizično i jeste rizično. U zavisnosti od koncepcije, osećanja i mišljenje osobe o sopstvenom ponašanju nekada su uzimana u obzir, a nekada nisu.

Pogledajmo sada drugi deo definicije. Potrebno je specifikovati o kakvom riziku je reč. Šta je to loše što može da predstavlja ishod takvog ponašanja? Autori, ukoliko specifikuju, najčešće tu ubrajaju: *povredu, bolest, zatvorsku kaznu, smrt* (Boyer&Byrnes, 2009), *ozbiljno ugrožavanje života* (Sunstein, 2008) *ozledu, gubitak, opasnost* (Zuckerman, 2007), *gubitak samopouzdanja, depresiju, izlaganje drugih ljudi opasnosti* (Kloep et al, 2009). Kao što vidimo, nabrojani ishodi predstavljaju velike, fizičke ili psihičke, gubitke po individuu. Ovako određenje jeste potrebno jer ukoliko rešimo da tražimo dlaku u jajetu lako dolazimo do toga da veliki broj ponašanja nosi u sebi nezanemarljivu verovatnoću negativnog ishoda. Zbog toga je potrebno napraviti razliku između ponašanja koja nose potencijal ozbiljne povrede od onih koja mogu da dovedu do manjeg gubitka.

Postoji još jedan nivo razmatranja veličine gubitka. To je njegova vremenska dimenzija. Naime, neki gubici neposredno slede prve manifestacije ponašanja, dok kod nekih postoji vremenski razmak koji može trajati godinama (Arnett, 1992). Potrebno je napraviti tu razliku jer je ona posebno važna za adolescente. Kao što ćemo kasnije videti, neki teoretičari smatraju da adolescenti koji nisu orijentisani ka budućnosti ne uzimaju u obzir dugoročnije posledice svog ponašanja.

Ostalo nam je da razmotrimo i temu – ko je taj koji trpi posledice ponašanja. Za potrebe ovog rada zadržaćemo se pre svega na onim ponašanjima čije posledice prevashodno podnosi sam akter. Ponašanjima koja uključuju

nasilje, agresivno ponašanje prema drugima, nećemo dati veći prostor jer tu postoje i zasebni termini i paradigme.

Kod takvog određenja ostaje nedorečeno pitanje zašto bi se bilo ko tako ponašao. Osoba se odlučuje na takav korak jer ipak anticipira neke pozitivne ishode (Arnett, 1992). Važno je na ovom mestu podvući da je pre svega akter taj koji takvim ponašanjem može nešto da dobije. Na ovaj način pravimo razliku između rizičnih ponašanja i herojskih dela u kojima se takođe mnogo toga rizikuje, ali pre svega zarad tuđe dobrobiti. Kod tih ponašanja, s jedne strane, stoji verovatnoća negativnog ishoda (npr. saobraćajni udes pri vožnji velikom brzinom), a sa druge, neka dobit (porast statusa među vršnjacima). Misleći upravo na ovu specifičnost rizičnih ponašanja, Arnet (Arnett, 1992) koristi izraz *ekonomska kalkulacija*, dok Mur i saradnici (Moore et al., 1997) govore o *balansu* između pozitivnih i negativnih posledica. U poslednje vreme istraživači sve više uzimaju u obzir ovu specifičnost rizičnih ponašanja (Kolep, 2009). Jedna struja, koja dolazi iz teorije igara, preuzima značenje rizika iz oblasti ekonomije u kojoj se vezuje za mogući dobitak. Druga razmatra mogućnost da rizična ponašanja imaju pozitivnu funkciju u procesu odrastanja (Kolep, 2009; Dworkin, 2005; Petrović i sar., 2007). Po tim savremenim shvatanjima, rizična ponašanja nisu nešto apriori loše, izrazi iracionalnosti i samodestruktivnosti. Možda je opcija *ponašanje čije su posledice nejasne* (Soffronot et al, 2004) najprikladnija da označi ponašanje na koje mislimo.

Adolescenti i rizično ponašanje

Uzmite nešto najiracionalnije što se može zamisliti i pomnožite to najvećim brojem koji vam padne na pamet, e pa, rekao bih da je moja ćerka (tinejdžerka) odmah u komšiluku.

Erlend Lu, *Dopler*

Pre nego što krenemo da se bavimo različitim teorijskim pristupima, pokušaćemo da pružimo širu sliku tj. da otvorimo neka pitanja vezana za mesto i važnost koje se ovoj problematici daju u radovima koji se bave adolescencijom.

O adolescenciji kao o zasebnom periodu razvoja počinje da se govori tek u 20. veku (Arnett, 1999; Ayman-Nolley, 2000). Već u prvim radovima za adolescenciju se vezuje veća sklonost ka psihičkim poremećajima (O'Shea, 1905), kriminalu, delikvenciji (Baldwin, 1913). Slično tome, Hol, koji 1904. (prema, Arnett, 1999) uvodi u nauku ovaj termin, posmatra adolescenciju kao period bure i oluje. Nekoliko decenija kasnije, u radovima Ane Frojd (Arnett, 1999; Ayman-Nolley, 2000), prisustvo i manifestacija patologije ne postaju samo karakteristične za adolescente, već predstavljaju znak da se u tom periodu

„sve odigrava po planu“ jer *biti normalan za vreme adolescencije jeste samo po sebi nenormalno* (prema Ayman-Nolley, 2000)!

Kao jedan od razloga zašto je ovaj period nemiran i buran, u većini radova navodi se veće prisustvo rizičnih ponašanja. To se i u psihologiji uzima kao jedna od manifestacija bure i oluje (Arnett, 1999). Na taj način, rizično ponašanje predstavljalo je jednu od definišućih karakteristika ovog perioda. Ono što je interesantno jeste to da i u savremenim radovima o adolescenciji nailazimo na slične tvrdnje. Evo jednog primera: *Adolescenti predstavljaju uzorak ljudi za koje je preuzimanje rizika deo svakodnevnog života* (Reyna & Rivers, 2008).

Pogledajmo sada u kojoj meri je diskurs o adolescenciji kao periodu većeg prisustva rizičnih ponašanja našao i empirijsku potvrdu. Jedan od najznačajnijih nalaza u ovoj oblasti jeste taj da su adolescenti uzrasta od 16 do 25 godina skloniji rizičnim ponašanjima nego odrasli (Arnett, 1996; Arnett, 1992; Green et al., 2000). Oni su i najprisutniji u skoro svim oblicima rizičnih ponašanja (Michael et Ben-Zur, 2007). Postoji veliki broj podataka koji govore u prilog tezi da u adolescenciji dolazi do porasta u učestalosti rizičnih ponašanja, da se neka od njih prvi put javljaju ili da u ovom periodu dostižu vrhunac (Boyer, 2006). Hajde da ih na trenutak ne dovodimo u pitanje.

Međutim, ono što nikao ne treba da izgubimo iz vida jeste da je pogrešno termin učestalije koristiti kao sinonim termina uobičajeno. Naime, i ako su rizična ponašanja učestalija u tom periodu ona nisu prisutna kod većine adolescenata. Ukoliko pogledamo u kom opsegu se procenti učestalosti kreću nalazimo opravdanje za dodatnu obazrivost. Jedino ako pod rizikom smatramo paljenje prve cigarete ili probanje bilo kog alkoholnog pića, onda možemo reći da se većina (preko 60%) adolescenata tako ponaša (Michael et Ben-Zur, 2007). S druge strane, procenat adolescenata koji koristi marihuanu ili vozi pod dejstvom alkohola ne predstavlja nikad većinu ove uzrasne grupe. To znači da je, kao i kod odraslih, i u ovoj uzrasnoj grupi rizično ponašanje, definisano na način iz prethodnih poglavlja, redak događaj. Frekvencija raste u ovom periodu, i opravdano je baviti se razlozima zašto je to tako, ali ona i dalje ne prelazi 50%.

Podatak da je u ovom uzrastu prisutan porast u učestalosti rizičnih ponašanja nije od univerzalne važnosti. U populaciji adolescenata postoje značajne razlike u učestalosti, s obzirom na neke opšte demografske faktore. Naime, za različite oblike rizičnog ponašanja nailazi se na podatak da postoji velika polna nejednakost (Bell et al., 2000, Videnović i sar., 2010; Plut i sar., 2009). Osim polnih, primećene su i kulturne razlike. Razvoj adolescenata se, naravno, ne može posmatrati izvan istorijskog, kulturnog, ekonomskog i političkog konteksta (Pešić i sar., 2009). Postoje delovi sveta u kojima porast u učestalosti rizičnih ponašanja nije primećen. Još u radovima Margaret Mid (Arnett, 1999) nailazimo na tezu da je adolescentska bura prisutna samo u zapadnim

zemljama. Kasniji radovi i istraživanja potvrđuju ovu tezu podatkom da je u tradicionalnim kulturama adolescencija manje stresan period (Schlegel and Barry, 1999).

Vratimo se sada podacima koji ukazuju na to da ni u jednom drugom periodu života rizična ponašanja nisu toliko česta kao u adolescenciji. Postoje naučnici (Males, 2010; Secrombe, 2010; Males, 2006) koji otvoreno sumnjaju u verodostojnost tih podataka, ističući da je, zapravo, reč o opsesivnosti nauke i medija senzacionalističkim podacima. Drugi, nešto umereniji, primećuju da jedan od razloga za neusaglašenost podataka može da leži u nedovoljno jasnom kriterijumu kraja adolescencije. U većini socijalnih programa javlja se potreba da se odvoje deca i adolescenti, s jedne strane, od odraslih, s druge (Brown & Larson, 2002), pa se adolescencija završava punoletstvom. Ako uzmemo taj kriterijum, primećujemo da učestalost nekih oblika rizičnog ponašanja (npr. korišćenje psihoaktivnih supstanci) dostiže vrhunac između 20. i 30. godine. Znači, ne ponašaju se adolescenti rizično, nego odrasli. Međutim, neki ovu krajnju granicu adolescencije shvataju labavije, ubrajajući tu nekada i mlade između dvadeset i trideset godina (Arnett, 2000). Drugi koriste termin mladi za uzrast od punoletstva do 30. godine (Arnett, 2000). Treći postuliraju novi razvojni period koji počinje krajem adolescencije, a završava se odrastanjem. Naziv za ovaj period bi možda mogao da se prevede kao odraslost u nastajanju³. Njega odlikuje ulazak u svet odraslih i isprobavanje različitih socijalnih uloga. Ujedno, postoji bar pravna odgovornost za sprovedene postupke i nezavisnost od odraslih (Arnett, 2000). Neki nalazi potvrđuju da baš tada dolazi do porasta učestalosti rizičnih ponašanja (Willoughby and Dworkin, 2009; Dworkin, 2005). Ovo je još jedna od tema koju ćemo na ovom mestu samo otvoriti jer je važna za razumevanje nekih rasprava koje se odnose na rizična ponašanja. Međutim, dalje razvijanje argumenata za svako stanovište nije u ovom trenutku svrsishodno. Za potrebe rada adolescentima ćemo smatrati mlade koji imaju više od 18 godina.

Kognitivni razvoj u adolescenciji i rizična ponašanja

Kao što smo videli, posmatranje adolescencije kao perioda u kome je rizik od rizičnih ponašanja veći, ne predstavlja novinu u nauci. Međutim, novinu ne predstavlja ni podatak da u tom periodu dolazi do niza promena usled kojih kognitivno funkcionisanje adolescenata postaje slično kognitivnom funkcionisanju odraslih (Boyer, 2006). Tako, upravo iz radova dva neprikosnovena autoriteta u razvojnoj psihologiji, Pijažea i Vigotskog, stiže impuls da se u adolescenciji dešavaju bitne promene u oblasti kognicije. Do tada su u centru pažnje bile, pre svega, promene u emotivnom reagovanju. Ovaj obrt dovodi do toga da se adolescenti posmatraju pre svega kao bića koja misle (Vigotski, 1996b), a ne kao impulsivna, nekontrolisana, problematična.

3 Izvorni termin na engleskom je *emerging adulthood*.

Možda se baš zbog postavljanja jasnije razlike između dotadašnjih pogleda na adolescenciju, ta dva autora ne bave direktno problemima vezanim za porast učestalosti rizičnih ponašanja u tom periodu. Tako su se oblasti koje se bave kognitivnim razvojem u adolescenciji i one koje se bave rizičnim ponašanjima odvojile. U ovom radu pokušaćemo da ih približimo, to jest da iznesemo svoja razmišljanja na temu kako bi Pijaže i Vigotski mogli da objasne porast učestalosti rizičnih ponašanja, da im je to bio predmet interesovanja. Međutim, ne treba gubiti iz vida da „otkrivene“ veze podrazumevaju povezivanje termina preuzetih uz različitih teorijskih okvira. Zbog toga, kao i uvek, i u ovom procesu prevođenja i približavanja, deo značenja se sigurno izgubio.

Pijažeova teorija i rizična ponašanja

Verovatno najpoznatija promena u adolescenciji o kojoj su obavešteni i uzgredni poznavaoци razvojne psihologije, jeste prelazak na formalnooperaciono mišljenje. Kratko ćemo čitaoca podsetiti na neke glavne karakteristike ovog stadijuma: sposobnost razdvajanja realnog od mogućeg, hipotetičko-deduktivno mišljenje, odvajanje forme od sadržaja, prepozicionalno mišljenje i kombinatorika (Stepanović, 2007).

Sada prelazimo na znatno teže pitanje – da li se ove promene u mišljenju mogu dovesti u vezu sa rizičnim ponašanjima. Zadatak izgleda dosta težak jer formalne operacije predstavljaju najviši stupanj u Pijažeovoj lestvici i njihovo ovladavanje podrazumeva da adolescenti, što se mišljenja tiče, postaju isto toliko kompetentni kao što su odrasli. Izdvojićemo četiri tačke u Pijažeovoj teoriji koje predstavljaju ili mogu da predstavljaju vezivno tkivo sa teorijama koje se bave rizičnim ponašanjima.

Od egocentrizma do percepcije neranjivosti

Jedan smer u kome možemo tražiti ovaj odgovor jeste pretpostavka da adolescenti ne barataju formalnim operacijama u potpunosti, već je taj stadijum u fazi izgradnje, u kojoj su moguća ispoljavanja različitih oblika neadaptiranog ponašanja. Podsećamo da se razvoj u ovoj teoriji uvek kreće od egocentrizma ka decentraciji (Pijaže i Inhelder, 1978), što podrazumeva neprestanu preradu perspektiva.

Jedan oblik egocentrizma povezan je sa ovladavanjem formalnim operacijama. Naime, adolescencija je obeležena procesom uključivanja adolescenta u svet odraslih. Da bi u tome uspeo, on mora da uravnoteži dva procesa: sebe prilagoditi svetu, ali i svet prilagoditi sebi. Adolescent, zahvaljujući formalnim operacijama, konstruiše sopstvene životne planove i gradi teorije o tome kako svet u kome živi treba da se menja kako bi bio bolji. Egocentrizam se sastoji u tome što adolescent ne uspeva da uskladi sopstvene ideje, teorije, logiku iskaza od činjenica i ograničenja prisutnih u društvenom univerzumu.

Iako je sposoban i za dedukciju i za indukciju, on dedukciji daje primat i često ne vidi potrebu za činjeničkom verifikacijom, i onda kada je to neophodno (Keating, 2004). Pošto indukcija izostaje, njegovi planovi i reformatorske teorije suviše su naivni ili ambiciozni jer nisu usklađeni sa mogućnostima i ograničenjima iz realnog sveta.

Napraviti vezu između na ovaj način definisanog egocentrizma i većeg učešća adolescenata u rizičnim ponašanjima – uopšte nije lako.

Egocentrizam možda objašnjava neke probleme adolescenata na početku uključivanja u svet odraslih, ali se ne može direktno dovesti u vezu sa rizičnim ponašanjem. Srećom, jedan od Pijaževih sledbenika, Elkind, detaljnije se pozabavio tim pojmom i uneo dodatke koji ovu vezu omogućavaju. Kao što ćemo videti, termini koje je on predložio doživeli su čudnu sudbinu (odbačeni, pa vaskrsli). Međutim, bez obzira na to, njegov rad tokom 70-ih godina često je među prvim pomenutim u prikazima ove oblasti. Kao i Pijaže, Elkind (Elkind, 1967) polazi od toga da se egocentrizam ogleda u brkanju tuđih perspektiva i sopstvenih. Naime, adolescent je tada u stanju da misli o svom sopstvenom mišljenju (Pijaže i Inhelder, 1978) i postaje zaokupljen time. Međutim, to nije ono što ga razlikuje od odraslih. I odrasli su možda zaokupljeni sobom, međutim svesni su da drugim ljudima nisu toliko interesantni. Dakle, adolescent je okupiran sobom i uveren je da i drugi dele tu okupiranost (Rysek et al., 1998). Elkind (Elkind, 1967) uvodi pojam imaginarne publike koji se odnosi na uverenje adolescenta da drugi, posebno vršnjaci, intenzivno razmišljaju o njemu i zainteresovani su za njegova razmišljanja i ponašanje. Ono što ne uviđa jeste to da su i njegovi vršnjaci u istoj meri zaokupljeni sobom.

Adolescent, po ovoj teoriji, razlog zašto su drugi u tolikoj meri zainteresovani za njega vidi u tome što je njegov unutrašnji svet jedinstven i neponovljiv, i to u tolikoj meri da mu se ne mogu desiti loše stvari. Drugim rečima, on smatra da je neranjiv. Upravo zbog toga, on slobodnije prihvata učešće u rizičnim ponašanjima.

Elkind je teze formulisao zahvaljući kliničkom radu sa pacijentima i nije ih empirijski proveravao. Pozitivistički orijentisani istraživači su krenuli da se sistematičnije bave eksplanatornim moćima ovih teza. S vremenom, u sve većem broju gomilali su se nalazi koji osporavaju predviđanja te teorije (Milstein et al., 2002). Evo nekih nalaza:

- Opisani egocentrizam se ne vezuje samo za adolescente, niti za ulazak u stadijum formalnih operacija.

Postoje istraživanja u kojima je dobijen nalaz da devojke koje pohađaju fakultet imaju izraženiji egocentrizam od znatno mlađih srednjoškolaca (Rysek et al., 1998). Takođe, korelacija između postignuća na testu formalnih operacija i egocentrizma često je izrazito mala ili nepostojeća. To znači da ovladavanje formalnim operacijama ne dovodi nužno do decentracije.

- Između egocentrizma i percepcije neranjivosti nije nađena statistički značajna korelacija.
- Adolescenti se kasnije, kada bi trebalo da su već izašli iz formalnooperacionog egocentrizma, ponašaju rizičnije nego kada su ušli u ovaj period.

S druge strane, u odnosu na odrasle, adolescenti koji tek ulaze u stadijum formalnih operacija precenjuju rizik, umesto da ga potcenjuju (Boyer, 2006). Istraživanja pokazuju da su oni uvereniji od odraslih da će im se, ukoliko učestvuju u rizičnim ponašanjima, nešto loše desiti (Moore et al., 1997).

Ideja o tome da se adolescenti češće odlučuju na rizična ponašanja zbog stava „to se meni neće desiti“, ma koliko verovatno zvučala, nije dobila empirijsku potvrdu (Moore et al., 1997). Zbog ovakvih nalaza, interesovanje istraživača za ove koncepte znatno se smanjilo. U stvari, počinje da se gubi interesovanje kako za percepciju neranjivosti, tako i za ispitivanje veze između procesa odlučivanja i rizičnih ponašanja u adolescenciji (Boyer, 2006).

Nezainteresovanost traje sve do radova Lepslija krajem devedesetih, koji ponovo uvode taj koncept na naučnu scenu (Ravert et al., 2009). Odustaje se od veze između egocentrizma i percepcije neranjivosti. Odustaje se i od toga da se percepcija neranjivosti javlja ulaskom u stadijum formalnih operacija. Drugim rečima, pojam se redefiniše na takav način da se prekida veza sa Pijaževom teorijom i percepcija neranjivosti postaje crta ličnosti.

Orijentacija ka budućnosti

Ulaskom u stadijum formalnih operacija, adolescent počinje da razmišlja o budućnosti na način koji se kvalitativno razlikuje od načina kako to čine deca. On razvija životni program obrazujući sistem u kome su sadašnje i buduće aktivnosti u vezi (Pijaže i Inhelder, 1978).

Kao što smo razmatrali u prvom delu rada, negativne posledice rizičnih ponašanja mogu nekada da uslede ne neposredno posle takvog ponašanja, nego nekoliko godina kasnije. Adolescent bi trebalo da je u stanju da predvidi ovakav ishod, kao i da uvidi da takve posledice mogu da ometaju ostvarenje životnog programa. Kako onda, objasniti veću učestalost naizgled neodgovornog ponašanja prema budućnosti?

Vezu nije lako naći. Postoje istraživanja koja dovode u vezu učestvovanje u rizičnim ponašanjima i tip vremenske orijentacije koji adolescent ima. Pod vremenskom orijentacijom podrazumeva se način na koji adolescent konceptualizuje i vrednuje buduće događaje (Adams & Nettle, 2009). Osoba može biti manje ili više orijentisana ka budućnosti. Adolescenti koji su orijentisani, pre svega, na sadašnjost visoko vrednuju ona ponašanja i stimulse koji donose neposrednu nagradu ili odmah dovode do cilja (Zimbardo et al., 1997; Duangpatra et al., 2009). S druge strane, oni koji su više orijentisani ka

budućnosti spremniji su da odlože zadovoljstvo, kao i da se upuste u aktivnosti čije će dobrobiti osetiti tek u budućnosti. Ovaj konstrukt je na različite načine operacionalizovan (Adams & Nettle, 2009), ali u više navrata nađena je statistička veza između stepena orijentacije ka budućnosti i učestalosti rizičnih ponašanja (Adams & Nettle, 2009; Zimbardo et al., 1997; Duangpatra et al., 2009). Zbog toga je smisljeno pretpostaviti da će oni adolescenti kod kojih je životni plan, kao produkt formalnih operacija, jasno i detaljno razrađen biti manje skloni da se upuste u rizična ponašanja.

Da bismo napravili još jednu vezu između razmišljanja o budućnosti i formalnih operacija potrebno je da se upoznamo sa teorijama o rizičnom ponašanju koje nastaju tokom devedesetih godina. Osnovna nit koja spaja ove teorije, kao i novina u odnosu na ranije, ogleda se u različitom pristupu rizičnim ponašanjima. Ona se posmatraju kao namerna, ciljana i kao rezultati racionalno donete odluke (Dworkin, 2005). Pre tih teorija rizična ponašanja posmatrana su kao a priori iracionalna, impulsivna i nepromišljena. Cilj je bio objasniti kako to da adolescenti ne uviđaju negativne posledice rizičnih ponašanja. Kao što smo videli, jedno objašnjenje bilo je da oni misle da su neranjivi. Tek sa ovim, relativno novim teorijskim pristupom, istraživači postavljaju drugačije pitanje, a to je – koje su to pozitivne posledice ovih ponašanja do kojih adolescent želi da dođe (Plut i sar., 2009). Jedan od odgovora može se nadovezati na sposobnost adolescenta da pravi životne planove. On glasi: adolescenti se odlučuju za određeno ponašanje jer polaze od toga da kasnije, kada mladost prođe, neće biti prilika za ovakav vid zabavljanja. Ravert (Ravert, 2009) kombinuje kvantitativne i kvalitativne tehnike i dobija nalaz da se studenti nekada odlučuju na rizična ponašanja iz straha da je to poslednja prilika za ovu vrstu isprobavanja pošto će im, po njihovom mišljenju, ulaskom u svet odraslih različiti oblici rizičnog ponašanja biti uskraćeni. Ti rezultati podržavaju tezu da oni adolescenti kod kojih je koncepcija odraslog doba u vezi sa osećanjima straha i očekivanjem lišavanja, mogu lakše da se odluče za neka rizična ponašanja.

Aktivno eksperimentisanje i rizična ponašanja

U Pijažeovoj teoriji pominje se aktivno eksperimentisanje, ali, pre svega, u senzomotornom periodu. Beba u jednom trenutku prestaje da se zadovoljava time da prosto ponavlnja pokrete i gestove koji dovode do nekog zanimljivog ishoda. Ona počinje da ih namerno menja i da posmatra rezultate te promene. Iako se u kasnijim periodima više ne poziva na ovaj mehanizam, Pijaže eksplicitno navodi da se ovo ponašnje može uporediti sa kasnijim asimiliranjem stvarnosti pomoću pojmova i mišljenja (Pijaže i Inhelder, 1978).

Kada takvo eksperimentisanje možemo očekivati? Kao što smo videli, na početku adolescencije, kada je aktuelan egocentrizam, mladi su skloni tome da ne uvide da postoje problemi za čije rešavanje nije dovoljna logika, nego

je potrebna i empirijska provera (Keating, 2004). Zbog toga oni ne vide potrebu za aktivnim isprobavanjem i eksperimentisanjem kako bi svoje teorije proverili i asimilovali u odnosu na stvarnost. Tek kasnije, izlaskom iz egocentrizma, ova potreba postaje jasnija. Takav redosled kognitivnih promena odgovara empirijskim podacima. Naime, brojna rizična ponašanja najučestalija su u uzrastu od 16. do 25. godine.

Oni koji se opredeljuju da period od 18. do 30. godine bude distinktivan u odnosu na period adolescencije navode da je za njega karakteristično aktivno eksperimentisanje u cilju ispitivanja i definisanja identiteta (Arnett, 2000; Dworkin, 2005; Ravert, 2009). Postuliranje isprobavanja kao karakteristika tog uzrasta potiče još od Eriksona na koga se oslanjaju istraživači koji se zalažu za postojanje ovog perioda. Rizična ponašanja se posmatraju kao deo tog eksperimentisanja. Na taj način, rizičnim ponašanjima se dodeljuje funkcija dolaženja do zrelosti, preko nezrelosti, putem aktivnog eksperimentisanja.

Potreba za formalnim operacijama

Tema ovog rada nisu razmatranje opštih kritika pojedinih teorija kognitivnog razvoja. Ipak, ovde ćemo pomenuti jednu koja nam se čini relevantna za oblast rizičnih ponašanja. Naime, brojni autori tvrde da je Pijaže precenio kognitivne sposobnosti adolescenata i da često čak i odrasli ispitanici nemaju formalne operacije (Stepanović, 2010). Druga opaska koju pominjemo, jeste ta da nije lako naći svakodnevne životne situacije koje zahtevaju takav vid mišljenja. Hajde da ove nalaze projektujemo na oblast rizičnih ponašanja. Sada ćemo izdvojiti jedan kontekst svakodnevnog života nekih adolescenata u kome nam se čini da su formalne operacije neophodne kako bi se izbeglo učestvovanje u rizičnim ponašanjima.

Naime, naučnici koji razvoj posmatraju koristeći se metaforom životnih staza iznose tezu da se neki adolescenti ponašaju rizično jer zapravo nemaju drugih opcija (Hundeide, 2005). Osnovna tvrdnja jeste da život ne teče linearno (Bonino et al., 2005; Hundeide, 2005), već pojedinac s vremena na vreme naiđe na raskrnicu puteva. Neki mogu da odaberu, a neki su prinuđeni da krenu jednim putem. Taj jedini otvoreni put, nekiput podrazumeva uključivanje u rizična ponašanja. Odabir puta utiče na to kada će se i kakva sledeća raskrsnica pojaviti.

Postoje brojni razlozi zašto drugačiji putevi nekada nisu dostupni. Naučnici, koristeći pre svega kvalitativne metode i prateći pojedine životne puteve, otkrivaju neke od njih: pojedinac nije opremljen različitim, implicitnim veštinama koje su za njega potrebne, dati put je zatvoren zbog prethodnih izbora, pojedinac ne vidi taj put kao moguć jer se on ne nudi u okruženju u kome pojedinac živi ili značaj takvog puta za budućnost pojedinca nije dovoljno jasan (Hundeide, 2005).

To znači da za neke adolescente uviđanje drugih opcija, sem rizičnih, zahteva izrazito izmeštanje iz realnosti i operisanje u svetu mogućeg. Drugim

rečima, čini se da su formalne operacije u ovoj situaciji neophodne. S druge strane, već na prvi pogled izgleda da socijalni faktori koji bi trebalo da doprinesu razvoju formalnih operacija baš kod ovih pojedinaca nisu prisutni. Podsećamo da je i sam Pijaže ulogu sredinskih faktora najviše isticao u kontekstu razvoja formalnih operacija (Stepanović, 2007).

Kulturno-istorijska teorija Vigotskog i rizična ponašanja

Interakcija sa kompetentnim drugim i rizičnim ponašanjem

Jedno opšte mesto u teoriji Vigotskog jeste to da razvojne novine nastaju kroz socijalnu interakciju, i to ne bilo kakvu, nego kroz zajedničku aktivnost u zoni narednog razvoja sa kompetentnijom osobom. Sam Vigotski je znatno češće pominjao da su odrasli ti koji preuzimaju ulogu kompetentnijeg drugog, ali teorijom nije isključena mogućnost da to budu i vršnjaci (Stepanović, 2010).

Što se tiče rizičnih ponašanja, naučnici koji se time bave ističu ulogu vršnjaka. Pomenućemo sada jedan često citiran eksperiment Sternberga, koji govori u prilog ovoj ulozi (Steinberg, 2005; Reyna & Rivers, 2008; Sunstein, 2008). On je ispitanicima različitog uzrasta dao da na kompjuteru igraju igricu nalik formuli. U jednoj grupi igrači su radili sami, a u drugoj zajedno sa vršnjacima. Dobio je nalaz da su adolescenti koji su igrali igricu u paru bili skloniji da voze rizičnije i brže. Kod starijih ispitanika nije primećena razlika s obzirom na to da li igraju sami ili sa vršnjacima. Istraživanje predstavlja samo jedan primer brojnih nalaza i teorijskih razmatranja koja ističu veliku ulogu vršnjaka u adolescenciji. Odobravanje i prihvatanje od strane vršnjaka predstavlja jedan od ciljeva za koji se veruje da je u ovom periodu bitan.

Opravdano je pretpostaviti da je adolescentu izrazito važno odobrenje i prihvatanje od strane onih vršnjaka koji su kompetentniji u socijalnoj sferi. Jedan od načina da se operacionalizuje socijalna kompetentnost jeste popularnost. Istraživanja pokazuju da su popularni adolescenti skloniji rizičnim ponašanjima od onih manje popularnih (Mayeux et al., 2008). Postoji još jedan sličan nalaz koji je često citiran u ovoj oblasti. U jednoj longitudinalnoj studiji (Shedler & Block, 1990 prema Dworkin, 2005) adolescenti su, prema učestalosti korišćenja marihuane, podeljeni na: česte korisnike, apstinete koji nikada nisu probali marihuanu i na one koji eksperimentišu, tj. ponekad je koriste. Adolescenti koji povremeno koriste marihuanu jesu socijalno najkompetentniji, najsrećniji, imaju najviše energije i pokazuju visok nivo zadovoljstva sobom (Sofronoff et al., 2004). Drugim rečima, ti adolescenti mogu da budu oni koji u zajedničkoj aktivnosti sa vršnjacima usmeravaju ponašanje u određenom smeru, u ovom slučaju rizičnom.

Pojmovno mišljenje u svakodnevnom životu

Vigotski pojavu pojmovnog mišljenja vezuje za pubertet, ali naglašava da pubertet nije period potpunog ovladavanja takvim mišljenjem (1997b). Taj momenat u teoriji Vigotskog dozvoljava da pretpostavimo kako u nekim oblastima pojmovno mišljenje nije razvijeno ni nekoliko godina posle puberteta, što odgovara uzrastu u kome je rizično ponašanje najučestalije.

Jedna od pretpostavki Vigotskog jeste ta da se u oblasti naučnih pojmova znatno ranije susrećemo sa višim nivoima mišljenja nego u oblasti svakodnevnih (1977). Rizična ponašanja možemo posmatrati kao odraz tog kašnjenja, pa tako, u svakodnevnim situacijama koje podrazumevaju procenu rizika, adolescent ne ispoljava logičko mišljenje; sa druge strane, u eksperimentalnim zadacima, sličnim školskim, pravilno rezonuje.

U skladu sa ovom pretpostavkom, krajem devedesetih, među istraživačima koji su bliži kognitivno-informacionističkom pristupu kognitivnom razvoju, pojavljuje se sledeća ideja, potkrepljena empirijskim podacima – kognicija u kontekstu razlikuje od kognicije u laboratorijskim uslovima (Keating, 2004; Steinberg, 2005).

Podaci o intelektualnom funkcionisanju adolescenata u situacijama u kojima se koriste laboratorijske mere posmatraju se, pre svega, kao informacije o kognitivnom potencijalu adolescenta, a ne o njegovom stvarnom ponašanju u svakodnevnim situacijama (Steinberg, 2005).

Kognitivno-informacionistički pristup i rizično ponašanje

U okviru ovog pristupa, traganje za nekim aspektima kognitivnog funkcionisanja u kojima bi mogao da se krije uzrok zašto su adolescenti skloniji riziku, dugo je predstavljalo stranputicu i nije davalo odgovarajuće rezultate (Boyer, 2006). Cela oblast je od 80-ih do sredine 90-ih bila skoro u potpunosti zapostavljena (Steinberg, 2005).

Međutim, u poslednje vreme istraživači čiji bi pristup kogniciji mogao da potpadne pod ovu paradigmu (Keating, 2004) pokušavaju da ponude teorijski okvir kojim bi se objasnio porast učestalosti rizičnih ponašanja u adolescentskom uzrastu.

Heuristički i analitički procesi u adolescenciji

Veći broj naučnika, tokom osamdesetih, postulira hipotezu o postojanju dva različita sistema kognitivnih procesa – to su tzv. modeli dualne obrade. Prvi sistem je brži, jednostavniji, više se oslanja na intuiciju, dok je drugi sporiji, kognitivno zahtevniji, analitičniji (Sunstein, 2008). Nazivi ova dva sistema različiti su u različitim teorijama, ali ključna razlika između njih uglavnom je

ista. Najčešće se prvi sistem naziva heurističkim, a drugi analitičkim (Gauffroy & Barrouillet, 2009).

Vidljiviji pokušaji ispitivanja razvojne dimenzije dualnih procesa nastaju tek tokom nekoliko proteklih godina (Boyer, 2006; Gauffroy & Barrouillet, 2009). Zajednička pretpostavka određenog broja teoretičara koji pokušavaju da primene model dualne obrade na ovaj problem bila je ta da ukoliko su adolescenti rizični deo populacije, mora da je kod njih prvi sistem dominantniji od drugog. Očekivano, ta hipoteza se i postavlja.

Gerard, Gibson i saradnici (Gerrard et al., 2008) postuliraju dva puta koja mogu da se uključe pri donošenju rizičnih odluka. Prvi, analogan heurističkom, jeste socijalni put koji je baziran na slikovnom predstavljanju. Za razliku od njega, postoji promišljeni put, koji je analitički. Neki adolescenti donose odluku da se uključe u rizična ponašanja povodeći se promišljenim putem (Gibbons et al., 2004). U tom slučaju, rizično ponašanje tretiramo kao namerno. Namera se definiše kao *cilj ili plan koji vodi promišljenoj aktivnosti* (Gibbons et al., 2004); drugim rečima, on je rezultat promišljenog puta. Međutim, znatno češće, rizično ponašanje među adolescentima nije ni namerno, ni promišljeno, ni planirano (Gerrard et al., 2008; Gibbons et al., 2004). Tada, iako kod adolescenata nema namere, ima voljnosti. Voljnost se definiše kao *otvorenost adolescenata da se u situacijama koje pogoduju rizičnom ponašanju opredele za njega* (Gibbons et al., 2004). Voljnost je produkt socijalnog puta (Reyna & Rivers, 2008).

Još jedna komponenta socijalnog puta jeste prototip (Gerrard et al., 2008). Naime, pošto tajput funkcioniše preko slikovnog predstavljanja, na voljnost adolescenata u velikoj meri utiče način na koji je predstavljen tipičan konzument nekog rizičnog ponašanja. Što je prototip adolescentu primamniji, to je veća njegova voljnost da se uključi u rizično ponašanje.

Njihova istraživanja pokazuju da na adolescentskom uzrastu voljnost jeste bolji prediktor rizičnih ponašanja nego namera⁴ (Gerrard et al., 2008), kao i da je prototip u većoj korelaciji sa voljnošću nego namerom. Preciznije rečeno, oni postuliraju i istraživanjima potkrepljuju sledeću razvojnu dinamiku (Gibbons et al., 2004): do srednje adolescencije, voljnost je bolji prediktor rizičnog ponašanja. Od tog perioda, promišljeni put stiče primat nad ponašanjima u rizičnim situacijama. U stvari, ideja je da se u početku adolescenti češće nepromišljeno uključuju u rizična ponašanja. Kasnije, kako postaju iskusniji konzumenti, u sve većem broju planiraju uključivanje u ova ponašanja.

U skladu sa ovom razvojnom perspektivom jeste uobičajena hipoteza dualnih teoretičara da se analitički procesi razvijaju sa godinama, dok su heuristički, kao i impulsivnost, i nesvesni i stabilni (Gauffroy & Barrouillet, 2009).

4 Dajemo primer ajtema za ispitivanje ova dva aspekta kognitivnog funkcionisanja, kako bi čitaocu približili razliku između njih. Namra: Da li planiraš da se napiješ u narednih godinu dana? Voljnost: Pretpostavimo da si u grupi prijatelja kod kojih se nalazi neki narkotik koji možeš da uzmeš ukoliko želiš. U kojoj meri bi bio voljan da uzmeš?

Izuzetak predstavlja teorija nejasnih tragova čije autorke pretpostavljaju drugačiju dinamiku. Naime, i u ovom slučaju se postuliraju dva procesa. Prvi se sastoji od sržnih, bazičnih, kvalitativnih reprezentacija i nejasnih mentalnih tragova. Drugi je mnogo detaljniji i sastoji se od kvantitativnih reprezentacija i doslovnih memorijskih tragova (Rivers et al., 2008). Međutim, za razliku od ostalih teorija dualnih procesa, ove autorke prvi proces posmatraju kao intuitivni, a ne kao impulsivni i nepromišljen, i smatraju da on predstavlja razvojno viši stupanj u odnosu na sistematičan i analitičan proces (Rivers et al., 2008; Gerrard et al., 2008; Reyna & Rivers, 2008). Mudrost, ekspertsko mišljenje jeste rezultat ovog procesa. To je značenje koje osoba ekstraktuje iz brojnih informacija i koje reflektuje njeno iskustvo i razumevanje (Rivers et al., 2008). Nasuprot uobičajenim shvatanjima, ove autorke postuliraju hipotezu da se adolescenti odlučuju češće na rizik baš zato što su suviše analitični. Znači, adolescenti su loši procenjivači jer im pre svega fali iskustvo.

Pored empirijskih nalaza koji je potkrepljuju, ova pretpostavka ima smisla i ukoliko se vratimo na definiciju pojma *rizična ponašanja*. Naime, to su ponašanja kod kojih verovatnoća negativnog ishoda nije nužna i velika, a postoji i značajna verovatnoća pozitivnog ishoda. Upoređivanjem ovih verovatnoća, često dobijemo rezultat da dobit značajno nadmašuje gubitak. Međutim, kao što autorke navode (Rivers et al., 2008), odrasla osoba, za razliku od adolescenta, ne igra ruski rulet, iako zna da je veća verovatnoća da metak ne bude u cevi nego da bude.

Postoje teoretičari koji tragaju za biološkim utemeljenjem dualnih procesa. Jedan od njih je Loren Sternberg. On razlikuje hladnu kogniciju, koja je aktivna u situacijama koje ne uključuju emocije i uzbuđenja, i toplu kogniciju, koja deluje pod jakim emocijama i velikim uzbuđenjima (Steinberg, 2005). U skladu s tim, postulira postojanje dva neuralna puta. Prvi sistem, socio-emocionalni, čini mrežu međusobno povezanih delova mozga koji su zaduženi za suđenje o privlačnosti i prepoznavanje poznatih stimulusa (kao što su lica). Tajj sistem u stvari odgovara heurističkom, aktivira se u situacijama kada se traže uzbuđenja i nagrade i čine ga oni delovi mozga koji su, pre svega, u vezi sa emocijama (Steinberg, 2008). Drugi sistem, kognitivno kontrolni, ima drugačiji neuralan složaj, odnosi se na samoregulaciju i zadužen je da inhibira neadekvatna ponašanja. Pažljivo analizirajući brojne nalaze o specifičnostima adolescentskog neuralnog i fiziološkog funkcionisanja, Sternberg postavlja hipotezu da je različit tempo razvoja ova dva sistema odgovoran za veće učešće adolescenata u rizičnim ponašanjima. Naime, prvi sistem se razvija znatno brže od drugog. Zbog toga, postoji jedan jaz u razvoju. S jedne strane, adolescenti traže nagrade, uzbuđenja, s druge, sistem koji bi trebalo da inhibira ponašanja koja mogu da donesu štetu još uvek nije dozreo. Adolescenti ne mere racionalno veličinu rizika, nego su njihova ponašanja u velikoj meri pod uticajem vršnjaka i emocija koje aktiviraju socio-emocionalni put (Steinberg, 2005).

Posle kratkog prikaza teorija dualnih procesa, možemo da kažemo da takav pogled na rizična ponašanja predstavlja značajno osveženje u ovoj oblasti. Modeli dualne obrade informacije postoje već duže vreme u socijalnoj psihologiji i vezuju se za promenu stavova. Potraga za razvojnom dimenzijom predstavlja dopunu tih teorija i približavanje dve, ne tako srodne, discipline. Kada se pogleda način na koji se to čini, čini se da se ne radi o pukoj primeni tih teorija, nego i o njihovoj modifikaciji. Tako se, na primer, uviđa značaj vršnjaka, emocija, traga za biološkim osnovama, postulira neka razvojna dinamika.

Kao što smo već naveli, svi ovi pokušaji skorijeg su datuma, pa još uvek nemamo jasan glas „opozicije“ koja traga za zamerka toj paradigmi. Pored toga, iako u ovoj grupi teorija ima različitosti u shvatanjima o tome koji su procesi u stvari nedozreli, ne postoje direktnija sučeljavanja ovih mišljenja, nego je još uvek prisutna solidarna saglasnost.

Heuristički i analitički procesi i teorija Vigotskog

Autori koji prikazuju teorije dualne obrade često pokušavaju da naprave analogiju između njih i raznih drugih teorija koje podrazumevaju postojanje dva sistema (Gerrard et al., 2008). Tako se ponekad pravi paralela između svesnih i nesvesnih procesa i heurističkih i analitičkih. Problem u pravljenju ovih paralela proističe iz toga što, kao što smo videli, različiti teoretičari pripisuju različita svojstva heurističkim i analitičkim procesima. I pored toga što imamo u vidu sve teškoće vezane za pravljenje ovih analogija, ipak ne možemo da odelimo tome da napravimo još jednu.

Analitičkim procesima se najčešće pripisuju sledeći epiteti: sistematični, kontrolisani, logični, svesni (Gerrard et al., 2008). Potražimo takve epitete u teoriji Vigotskog. Nalazimo da pojmovno mišljenje podrazumeva postojanje sistema, da je voljno, svesno (Vigotski, 1977).

S druge strane, heuristički procesi su: spontani, intuitivni, bazirani na slikovnom predstavljanju, nesvesni, automatski. U ovom slučaju nailazimo na veći problem da napravimo željenu analogiju jer se epitete koji se pridaju heurističkim procesima značajno razlikuju, u zavisnosti od toga o kojoj konkretnoj teoriji je reč. Neki teoretičari dualnih procesa ističu intuitivnost, holizam heurističkih procesa, dok im drugi pripisuju automatizam i nepromenljivost kao ključne epitete (Gauffroy & Barrouillet, 2009). Na primer, teško je pretpostaviti da heuristički procesi, kako ih shvata Riversova i saradnice (Rivers et al., 2008), nisu posredovani znakom i da nisu na neki način iskustveni. Čini nam se da je u ovom drugom slučaju analogija sa spontanim pojmovima dobra. Da podsetimo, spontani pojmovi (Vigotski, 1977) omogućavaju funkcionisanje u svakodnevnom životu, ali pošto nisu u sistemu sa ostalim pojmovima, ne dobijaju epitet shvaćenosti i voljnosti.

Razlog zašto smo se odlučili da pravimo ovu analogiju leži i u tome što nam se čini da ovaj vid saradnje dve oblasti može dati pozitivne efekte. Naime,

bavljenje razvojnou dimenzijom dualnih procesa jeste znatna novina tih teorija. Kao što vidimo, heuristički procesi se postuliraju kao ključni prethodnici rizičnih ponašanja. Ono što ostaje nejasno jeste pitanje – koji su to mehanizmi uz pomoć kojih se heuristički procesi razvijaju i poprimaju određeni oblik. Drugim rečima, na koji način bi se ovim teorijskim okvirom objasnio nastanak procesa koji se odvijaju na granici svesnosti. Pokušavajući da se izbori sa nepreciznostima u kulturno-istorijskoj teoriji Vigotskog, Verč (Wertch, 2007; Gillespie et al., 2010) pravi razliku između implicitnog i eksplicitnog posredovanja. Tokom eksplicitnog posredovanja znak se namerno i planski uvodi u komunikaciju kako bi se aktivnost (re)organizovala na određeni način (Wertch, 2007). Tokom implicitnog posredovanja transparentnost znaka je pogoršana, jer on često nije svesno i ciljano uveden u asimetričnu interakciju. Pretpostavka je da ovaj način posredovanja onemogućava svesnu refleksiju i manipulaciju. To bi znači da nešto ostaje usvojeno na implicitnom i nesvesnom nivou i tako komanduje ponašanjem.

Još jedan vid nedorečenosti u okviru ove paradigme jeste taj što se često navodi kako su oba procesa prisutna, ali je neki dominantniji. Ostaje se na ovoj deklarativnosti, ali se ne ispituje njihova interakcija. U teoriji Vigotskog pretpostavlja se da postoji veza i interakcija između naučnih i spontanijh pojmova. Kako navodi Vigotski, granica koja razdvaja te pojmove dosta je nepostojana i podložna je promeni tokom razvoja (Vigotski, 1977). Da bi došlo do razvitka naučnih pojmova, potrebno je da su spontani pojmovi razvijeni do određenog nivoa. S druge strane, naučni pojmovi menjaju unutrašnju prirodu spontanijh. Da li možemo pretpostaviti da upravo loša saradnja između naučnih i spontanijh pojmova dovodi do rizičnih ponašanja? To bi značilo da naučni pojmovi koji su vezani za rizična ponašanja nisu dovoljno razvijeni i ne utiču na spontane. Međutim, mnogi istraživači tvrde upravo suprotno, da adolescenti znaju i razumeju zašto ne treba da se upuste u rizična ponašanja, a da se i pored toga tako ponašaju (Steinberg, 2005). Ipak, čini nam se smisljeno da to razumevanje i znanje možda baš i nije na nivou naučnih pojmova. Čini nam se da razlozi koji se nude adolescentima o tome zašto ne treba da se upuste u neko rizično ponašanje nisu dati u takvom obliku da zahtevaju misaoni napor i povezivanje sa drugim pojmovima. Kada se na te pseudo-argumente nadoveže iskustvo koje ih često demantuje, pošto učešće u rizičnim ponašanjima ne dovodi automatski do negativnih posledica, imamo objašnjenje rizičnih ponašanja.

Mislimo da je sada vreme da prekinemo ovaj niz pretpostavki pošto dalje spekulacije traže detaljnu logičku i empirijsku proveru.

Zaključak

U prvom delu rada pažnja je posvećena terminološkom određenju pojma *rizična ponašanja*. Ukratko, pod ovim terminom podrazumevali smo one oblike ponašanja koja, s jedne strane, „po mišljenju“ statistike ili

sociokulturnog konteksta, neposredno ili posle nekog vremena, mogu dovesti do posledica koje su za pojedinca psihički i/ili fizički ugrožavajuće, a sa druge, donose neku dobit.

U radu smo pokušali da pomirimo dve protivurečne i teško spojive slike o adolescenciji. Tradicionalno se ovom periodu razvoja prilazi kao posebno problematičnom i teškom, a ponašanje adolescenata se posmatra kao nedovoljno promišljeno i impulsivno u odnosu na ponašanje odraslih. S druge strane, teorije koje su se bavile kognitivnim razvojem, umesto impulsivnosti i nepromišljenosti, vezivale su za adolescenciju racionalnost, logičnost i sličnost sa kognitivnim funkcionisanjem odraslih.

Da bismo uspeali da napravimo vezu između ovih različitih stanovišta, izdvojili smo neka mesta koja mogu da predstavljaju tačke koje otvaraju komunikaciju teorija kognitivnog razvoja sa teorijama i empirijskim podacima koji su posvećeni rizičnim ponašanjima. Ovi naši napori idu u smeru Bojerovog predloga da u oblasti rizičnih ponašanja treba ulagati energiju ka integrisanju različitih pristupa i njihovih rezultata (Boyer, 2006).

Postoji jedan razlog zbog koga nam se ovaj susret oblasti čini naročito smislen. Mogućnosti primene teorijskih eksplanatornih mehanizama na organizovanje prevencije često su predstavljale predmet naučnih razmatranja (Greene et al., 2004). Ono što možemo videti jeste to da brižljivo planirana intervencija pri realizaciji retko ostvaruje postavljene ciljeve. Za kraj ćemo pokušati samo kratko da ponudimo neke praktične implikacije iz rada o napravljenim paralelama.

Ulaganje napora isključivo u objašnjavanje adolescentima šta sve loše može da im se desi ukoliko se uključe u rizična ponašanja neće dati očekivane rezultate. Kao što je više puta pomenuto, adolescenti imaju korektnu procenu rizika, ali se u konkretnoj situaciji najčešće ne ponašaju u skladu s njom. Izgleda nam daleko smislenije početi analizom toga šta oni rizičnim ponašanjima dobijaju. Ta ponašanja bi postala manje atraktivna ukoliko bi se oslabila njihova poželjnost.

Pored toga, čini nam se suvislo uvođenje onih aktivnosti uz pomoć kojih se ostvaruju slične dobiti, a koje ne nose rizik. Treba ponuditi adolescentu alternativu, to jest, mogućnost da aktivno eksperimentiše uz pomoć manje rizičnih aktivnosti. Aktivnosti koje bi poslužile kao zamena trebalo bi da doprinose boljem statusu adolescenta u vršnjačkoj grupi. Istraživanja idu u prilog tezi da vannastavne aktivnosti mogu da posluže toj svrsi. Često se dobija nalaz da je učestvovanje u strukturisanim vannastavnim aktivnostima u negativnoj korelaciji sa učestalošću rizičnih ponašanja (Eccles et al., 2003). Još jedan razlog zašto treba na ovaj način organizovati prevenciju leži u tome što je prisustvo ovih aktivnosti među srednjoškolcima u Srbiji izrazito niska (Videnović i sar., 2010; Stepanović i sar., 2009).

Kao što smo navodili u radu, odsustvo orijentacije ka budućnosti predstavlja faktor rizika za pojavu ove vrste ponašanja. Pored toga, adolescenti

koji žive u depriviranim sredinama teže uviđaju alternativni put koji bi im omogućio bolju životnu perspektivu. Zbog toga je potrebno u datom socijalnom okruženju uvesti nove mogućnosti i šanse koje bi budućnost učinile privlačnijom.

Na učestalost rizičnih ponašanja utiču i karakteristike socio-kulturnog konteksta. Na primer, mediji utiču na to kako izgleda reprezentacija tipičnog konzumenta određenog rizičnog ponašanja (Gerrard et al., 2008). U skladu s tim, treba staviti pod kontrolu sadržaje koji promovišu učestvovanje u rizičnim ponašanjima i time sprečiti delovanje putem mehanizma implicitne medijacije.

Iznete preporuke u skladu su sa novim direkcijama u razvijanju preventivnih programa za mlade. Naime, sve češće se uviđa da prevencija ne može samo da se organizuje oko sprečavanja negativnih ishoda i neželjenih ponašanja (Lerner, Fisher, & Weinberg, 2000). Potrebno je delovati sistemski i ponuditi neku novinu ili promenu okruženja koja će oslabiti privlačnost neželjenog ponašanja. Taj aspekt prevencije označava se kao promovisanje pozitivnog razvoja mladih (Kurtines et al., 2004). Mislimo da bi prevencija koja bi išla u tom smeru dala dobre rezultate. Ostaje da nas empirijski podaci u to i uvere.

Reference

- Adams, J. & Nettle, D. (2009). Time perspective, personality and smoking, body mass, and physical activity: An empirical study. *British Journal of Health Psychology*, 14, 83–105.
- Arnett, J. (2000). Emerging Adulthood: A Theory of Development From the Late Teens Through the Twenties. *American Psychologist*, 55 (5), 469–480.
- Arnett, J. (1996). Sensation seeking, aggressiveness, and adolescent reckless behavior. *Personality and Individual Differences*, 20, 693–702. 289–296.
- Arnett, J. (1992). Reckless behavior in adolescence: a developmental perspective. *Developmental Review*, 12, 339–373.
- Arnett, J. (1999). Adolescent storm and stress, reconsidered, *American Psychologist*, 5, 317–326.
- Ayman-Nolley, S., Taira, L. (2000). Obsession with the Dark Side of Adolescence: A Decade of Psychological Studies, *Journal of Youth Studies*, 3 (1), 35–48.
- Baldwin, B. (1913). Adolescence. *The Psychological Bulletin*.
- Baucal, A. (1998). *Kognitivni razvoj: Kognitivno-informacioni pristup*. Beograd: Institut za psihologiju.
- Boyer, T. (2006). The development of risk-taking: A multi-perspective review. *Developmental Review*, 26, 291–345.
- Duangpatra, K., Bradley, G., Glendon, I. (2009). Variables affecting emerging adults' self-reported risk and reckless behaviors. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 30, 298–309.
- Dworkin, J. (2005). Risk Taking as Developmentally Appropriate Experimentation for College Students. *Journal of Adolescent Research*, 20, 219–241.

- Elkind, D. (1967). Egocentrism in adolescence. *Child Development*, 38, 1025–1034.
- Eccles, J., Bonnie, B., Stone, M., Hun, L. (2003). Extracurricular Activities and Adolescent Development. *Journal of Social Issues*, 59, 865–889.
- Gauffroy, C., Barrouillet, P. (2009). Heuristic and analytic processes in mental models for conditionals: An integrative developmental theory. *Developmental Review*, 29, 249–282.
- Gerrard, M. et al (2008). A dual-process approach to health risk decision making: The prototype willingness model. *Developmental Review*, 28, 29–61.
- Greene, K., Krmar, M., Walters, L., Rubin, D., Hale, L. (2000). Targeting adolescent risk-taking behaviors: the contributions of egocentrism and sensation-seeking. *Journal of Adolescence*, 23, 439–461.
- Gibbons, F. X., Gerrard, M., Vande Lune, L. S., Wills, T. A., Brody, G., & Conger, R. D. (2004). Context and cognition: Environmental risk, social influence, and adolescent substance use. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30, 1048–1061.
- Gillespie, A., Zittoun, T. (2010). Using Resources: Conceptualizing the Mediation and Reflective Use of Tools and Signs. *Culture & Psychology*, 16 (1), 37–62.
- Gullone, E., Moore, S., Moss, S., & Boyd, C. (2000). The Adolescent Risk-Taking Questionnaire: Development and psychometric evaluation. *Journal of Adolescent Research*, 15 (2), 231–250.
- Hundeide (2005). Socio-cultural track of development, opportunity situation and access skills. *Culture & Psychology*, 11 (2), 241–261.
- Keating, D. P. (2004) Cognitive and brain development. In: Lerner, J. and Steinberg, L., (Ed.), *Handbook of Adolescent Psychology*, Wiley, 45–85.
- Kloep, M., N.Guney, F. Cok, F. Simsek, (2009). Motives for risk-taking in adolescence: A cross-cultural study. *Journal of Adolescence*, 32, 135–151.
- Lerner, R. M., Fisher, C.B., Weinberg, R.A. (2000). Toward a science for and of the people: Promoting civil society through the application of developmental science. *Child Development*, 71 (1), 11–20.
- Males, M. (2010). Is Jumping off the Roof Always a Bad Idea? A Rejoinder on Risk Taking and the Adolescent Brain. *Journal of Adolescent Research*, 25, 48–63.
- Males, M. (2006). *California youth in transition*. University of California, Santa Cruz.
- Mayeux, L., Sandstrom, M., Cillessen, A. (2008). Is Being Popular a Risky Proposition? *Journal of research on adolescence*, 18 (1), 49–74.
- Michael, K. et Ben-Zur, H. (2007). Risk-taking among adolescents: Associations with social and affective factors. *Journal of Adolescence*, 30, 17–31.
- Millstein, S., Halpern-Felsher, B. (2002). Judgements about Risk and Perceived Invulnerability in Adolescents and Young Adults. *Journal of Research on Adolescence*, 12 (4), 399–422.
- Moore, S., Gullone, E. and Marion Kostanski (1997). An examination of adolescent risk-taking using a story completion task. *Journal of Adolescence*, 20, 369–379.
- O’Shea, M. V. (1905). Adolescence. *The Psychological Bulletin*. II (4), 121–137.
- Pešić, J., Videnović, M., Plut, D. (2009). Problemi mladih u Srbiji: odrastanje u uslovima društvene krize. *Srpska politička misao*, 3, str. 157–181.
- Pijaže, Ž., Inhelder, B. (1978) *Intelektualni razvoj deteta*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Plut, D., Pešić, J., Videnović, M. (2009). Psihosocijalni kontekst opijanja srednjoškola. *Engrami*, 31 (3–4), str. 29–37.
- Ravert, R. (2009). You're Only Young Once: Things College Students Report Doing Now Before It Is Too Late. *Journal of Adolescent Research*, 24 (3), 376–396.
- Rivers, S., Reyna, V., Mills, B. (2008). Risk taking under the influence: A fuzzy-trace theory of emotion in adolescence. *Developmental Review*, 28, 107–144.
- Reyna, F. V. & Rivers, E., R. (2008). Current theories of risk and rational decision making. *Developmental Review*, 28 (1), 1–11.
- Schlegel, A., & Barry, H., III. (1991). *Adolescence: An anthropological inquiry*. New York: Free Press.
- Sunstein, C. (2008). Adolescent risk-taking and social meaning: A commentary. *Developmental Review*, 28 (1), 145–152.
- Soffronot et al. (2004). *Out of options: A Cognitive Model of Adolescent Suicide and Risk-Taking*. UK: Cambridge University Press.
- Steinberg, L. (2005). Cognitive and affective development in adolescence. *Trends in cognitive science*, 9 (2), 69–74.
- Steinberg, L. (2008). A Social neuroscience perspective on adolescent risk-taking. *Developmental Review*, 28, 78–106.
- Stepanović, I. (2007). *Mišljenje u adolescenciji: Razvojni tok i uloga porodice*. Beograd: Institut za psihologiju.
- Stepanović, I., Videnović, M. i Plut, D. (2009). Obrasci ponašanja mladih tokom slobodnog vremena. *Sociologija*, Vol. LI, 3, 247–261.
- Stepanović, I. (2010). *Uloga vršnjačke interakcije u razvoju formalno-operacionog mišljenja*. Beograd: Doktorska disertacija.
- Wertch, J. (2007). Mediation. In Daniels, H., Cole, M., Wertch, J. (Eds.). *The Cambridge Companion to VYGOTSKY*. Cambridge: University Press.
- Vigotski, L. S. (1977). *Mišljenje i govor*. Beograd: Nolit.
- Vigotskij, L. S. (1996a) Problemi razvoja psihe. U: Matjuškin A. (Ur.) *Sabrana dela, tom III: Istorija razvoja viših psihičkih funkcija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vigotski, L. S. (1996b) Dečja psihologija. U: Matjuškin A. (Ur.) *Sabrana dela, tom IV: Istorija razvoja viših psihičkih funkcija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Videnović, M., Plut, D., Pešić, J. (2010). Young people's leisure time: gender differences. *Psihologija*, 3 (2), 199–215.
- Weber, E. U., Blais, A. R., & Betz, N. E. (2002). A domain specific risk-attitude scale: Measuring risk perceptions and risk behaviors. *Journal of Behavioral Decision Making*, 15, 263–290.
- Willoughby, B. and Dworkin, J. (2009). The relationships between emerging adults' expressed desire to marry and frequency of participation in risk-taking behaviors. *Youth & Society*, 40 (3), 426–450.
- Zuckerman, Marvin (2007). *Sensation seeking and risky behavior*. American Psychological Association, Washington, DC.

Adolescence and Risk-Taking: Reflection of Irrationality or Rationality?

Marina Videnović

Institute of Psychology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Aleksandar Baucal

Department of Psychology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

The frequency of risk-taking behaviours increases during adolescent years. At the same time, cognitive development proceeds from lesser to greater sophistication. We will try to explain the risk-taking paradox: on the one hand, cognitive skills are more mature in adolescence, while, on the other, maladaptive behaviour is present. The main aim of this study is to make a connection between cognitive development and risk-taking. This is slightly unusual, since it is more frequent to look for interactions between emotional and social factors and risk-taking.

First, we define what kind of behaviour risk-taking is. There are a few dimensions that could be used for managing through a diversity of definitions. In addition, we examine how important the issue of risky behaviour is in the theories of adolescent's development. Finally, we make a connection between Piaget's, Vygotsky's and Information-Processing models of changes during adolescence and theories and studies about risk-taking in this period of life. Several researchers have tried to make this kind of connection. We propose some additional ways in which predictions from theories of cognitive development could be used for explaining risk-taking behaviour.

Keywords: risk-taking, adolescence, cognitive development